

Research Paper

Typology of Egyptian glassware and its comparison with symbols, motifs and decorations of Iranian glassware (5th and 6th centuries AH)

Ali Behnia¹ , Maryam Mohammadi^{*2} ¹ Department of Archeology, Faculty of Architecture and Art, Bu Ali Sina University, Hamadan, Iran² Bualisina, Email: mohammadi7586@gmail.com

10.22080/JIAR.2023.22828.1023

Received:

Aug/10/2024

Revised:

Sep/08/2024

Accepted:

Oct /06/2025

Keywords:

Egypt and Iran, glassware, typology, gold-plated glassware, enameling

Abstract

The art of glassware grew so much in the 5th and 6th centuries AH that it has always been mentioned as a glorious era in the history of glassmaking in Egypt and Iran. The glass artifacts of this period grew exponentially in terms of the variety of decorations, including carvings (linear, frame and embossed), enameling and gold-painted paintings. Painting with gold also became popular among the artists of this period, examples of which are obtained from Fustat. In terms of variety of products, the art of glassware of this period includes all kinds of narrow dishes, cups, vases, cups, jugs, lamps and even chess pieces. This research has been done in a comparative-historical method with reference to library sources with an analytical approach and seeks to answer the basic questions whether the study of glass patterns of the 5th and 6th centuries AH. AH can identify the commonalities or differences of this art in the two lands of Egypt and Iran? Do the similarities between the designs of this art in the two lands show the effect of its extensive trade with neighboring regions? In the meantime, important cities such as Fustat, Alexandria, Cairo and then in Iran, Neishabour, Rey, Gorgan, Susa and Siraf were introduced as glass manufacturing centers at that time. Manufacturing techniques in the glass industry in the 5th and 6th centuries AH. AH has been used in Egypt to achieve the components of decorative motifs and ornaments. Hence, various motifs, including plant, animal, geometric and written, have emerged, which are very similar to the works of neighboring lands, including Iran, which can be discussed at the same time.

***Corresponding Author:** Maryam Mohammadi**Address:** Bualisina**Email:** mohammadi7586@gmail.com**Tel:** 09183165346

نوع مقاله: پژوهشی

گونه شناسی آبگینه‌های مصر و مقایسه آن با نمادها، نقوش و تزئینات ظروف شیشه ای ایران (قرون ۵ و ۶ هجری قمری)

علی بهنیا^۱ , مریم محمدی^{۲*} ^۱ دانشجوی دوره دکتری، گروه باستان شناسی، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.ایمیل: ali.behnia74@gmail.com^۲ دکتری، استادیار، گروه باستان شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.ایمیل: Mohammadi7586@gmail.com

10.22080/JIAR.2023.22828.1023

چکیده

هنر آبگینه در قرون ۵ و ۶ ه. ق چنان رشد نمود که به عنوان عصر شکوهمند تاریخ شیشه گری مصر و ایران همواره از آن نام برده می‌شود. مصنوعات شیشه‌ای این دوره از نظر تنوع تزئینات منجمله تراش‌های (خطی، قابی و برجسته)، میناکاری و نقاشی زرین فام رشد بی‌نظیری نمود. نقاشی با طلا نیز در بین هنرمندان این دوران مرسوم شد که نمونه‌های آن از فسطاط بدست آمده است. هنر آبگینه این دوران از نظر تنوع محصولات انواع ظروف تنگ، جام، گلدان، فنجان، ابریق، چراغ و حتی قطعات شطرنج را در بر گرفته است. این تحقیق به روش تطبیقی - تاریخی با استناد به منابع کتابخانه‌ای همراه با رویکردی تحلیلی انجام شده است و در پی پاسخ به این سوالات اساسی است که آیا بررسی نقوش آبگینه‌های قرون ۵ و ۶ ه. ق می‌تواند اشتراکات و یا افتراقات این هنر در دو سرزمین‌های مصر و ایران را مشخص نماید؟ آیا تشابهات موجود در میان نقوش این هنر در دو سرزمین نشان دهند اثر تجارت گسترده آن با مناطق همجوار می‌باشد؟ در این بین شهرهای مهم از جمله فسطاط، اسکندریه، قاهره و سپس در ایران نیشابور، ری، گرگان، شوش و سیراف به عنوان مراکز ساخت شیشه در آن دوران مطرح گردیدند. تکنیک‌های ساخت در صنعت آبگینه در قرون ۵ و ۶ ه. ق در مصر به منظور دستیابی به مولفه‌های نقوش تزئینی و تزئینات بکار رفته است. از این رو نقوش متنوعی از جمله گیاهی، حیوانی، هندسی و نوشتاری پدید آمده که بسیار مشابه با آثار سرزمین‌های مجاور از جمله ایران همزمان با دوران قابل بحث است.

دریافت:

۱۴۰۴/۰۵/۱۹

بازنگری:

۱۴۰۴/۰۶/۱۷

پذیرش:

۱۴۰۴/۰۷/۱۴

کلیدواژه‌ها:

مصر و ایران، آبگینه، گونه شناسی، ظروف شیشه ای زرین فام، میناکاری

* نویسنده مسئول: مریم محمدی

آدرس: گروه باستان شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه

بوعلی سینا، همدان، ایران

ایمیل: mohammadi7586@gmail.com

تلفن: ۰۹۱۸۳۱۶۵۳۴۶

۱ مقدمه

آبگینه یکی از داده‌های فرهنگی با ارزشی که در باستان‌شناسی مورد توجه ویژه است. هنر آبگینه در دوران ساسانی رواج بسیاری داشته اما در دوران اسلامی بعد از طی یک دوره فترت، این صنعت در دوران سامانی مجدد احیا گردید. این هنر در قرون ۵ و ۶ ه. ق در زیبایی تنوع و تکنیک به نهایت اوج می‌رسد. از این دوران تا زمان هجوم مغول، افزارها و ظرف‌های بسیار زیبای آبگینه از کوره‌های شیشه‌گری بیرون آمده‌اند که به نازکی کاغذ بوده که گاه مینایی، گاه تراشیده و گاه کنده کاری شده بودند (گلارگ و هیراموتو، ۱۳۵۵: ۱۰۳) آبگینه در مصر و ایران به دو روش دمیده در قالب و دمیدن آزاد شکل می‌گرفت که با تحول در ساخت، قالب‌ها و چند تکه ساختن آن‌ها، نقوش پیچیده و متنوع‌تری بر روی آثار شیشه‌ای دیده می‌شود (علی اکبر زاده کرد میهنی، ۱۳۷۳: ۳۱) می‌توان گفت در مجموع آثار هنری این دوره تا حدی زاینده اختلاط با تمدن بیزانس از سمت مصر و پارت و ساسانی از سوی ایران دیده می‌شود (خانپور و انزایی، ۱۳۹۴: ۱۰۸). صنایع شیشه‌ای که در مناطق مختلف ایران و مصر دیده می‌شود تلفیقی از دانش و تجربیات صنعتگران سرزمینهای مختلف است، هر چند در این مناطق سلیق و ذوق هنرمندان در شیوه ساخت و تزیین شیشه متفاوت بود و در بعضی جاها نمود بیشتری داشت. از این رو صنایع شیشه‌ای بعضی شهرها مورد اقبال بیشتر مردم قرار می‌گرفت. در قرن‌های اول تا سوم ه. ق از صنایع شیشه‌ای بیشتر برای تزیین بناها و در ساخت انواع موزائیک و یا بر روی پنجره‌ها برای جلوگیری از ورود گرد و غبار و گرما و سرما به خانه‌ها استفاده می‌شد، اما از قرون ۵ و ۶ ه. ق در مصر صنایع شیشه‌ای به صورت گسترده‌تری در زندگی افراد راه یافت و منجر به تولید ظروف بسیار قابل توجه شد که قابلیت آن را یافت تا به عنوان کالای تجاری به نقاط مختلف ارسال گردد. اما سوالات اساسی این پژوهش؛ آیا بررسی نقوش آبگینه‌های فاطمیان می‌تواند اشتراکات و یا افتراقات این هنر با

سرزمین‌های همجوار (سلجوقیان) خود را مشخص نماید؟ و آیا شرایط اقتصادی، سیاسی و تاریخی جامعه قرون ۵ و ۶ ه. ق در توسعه و یا افول این هنر موثر واقع گردیده است؟ آیا تشابهات موجود در میان نقوش این هنر در دو سرزمین ایران و مصر نشان دهند موضوع خاص از جمله تجارت گسترده آن با مناطق همجوار می‌باشد؟ پژوهش حاضر از نوع بنیادین به شمار می‌آید که بر اساس موضوع آن مطالعه آثار دوره فاطمیان و سلجوقیان از نظر بررسی تکنیک ساخت، نمادها، نشانه‌ها در نقشمایه‌های موجود بر آثار شیشه‌ای است. برای جستجوی مطالب و نمونه‌های موردی به منظور مقایسه و تطبیق آثار از روش کتابخانه و بهره‌گیری از کتب معتبر مرجع و نمونه‌های شاخص استفاده شده است. سپس با رویکردی توصیفی- تحلیلی بررسی شده است.

۲ پیشینه پژوهش

بر اساس مطالعات انجام گرفته می‌توان گفت تاکنون تحقیق مستقلی درباره ارزیابی نقوش آبگینه اسلامی در هنر و صنایع فاطمیان مصر نگاشته نشده است. تنها شاید بتوان آثاری از جمله نوشته‌های زکی محمد حسن (۱۳۸۲) با عنوان «گنجینه‌های فاطمیان» که در فصلی به بررسی آثار آبگینه و بلور صخری گنجینه‌های سلاطین فاطمی در اسناد و منابع تاریخی پرداخته اشاره نمود. شیشه‌گر (۱۳۸۲) در «صنعت ساخت آبگینه در دوره سلجوقی و معرفی چند نمونه آن» وضعیت کارگاه‌های شیشه را در شهرهای ایران بررسی و چند نمونه از آن‌ها را معرفی مینماید؛ گلدشتاین (۱۳۸۷) در «کارهای شیشه» مجموعه از آثار شیشه اسلامی مربوط به فاطمیان مصر و سلجوقیان ایران را در سده ۵ و ۶ ه. ق معرفی و مطالعه نموده است. کاربونی (۲۰۰۱) در کتاب «شیشه در سرزمین‌های اسلامی» آثار شیشه اسلامی در مجموعه الصباح موزه ملی کویت را معرفی و بررسی کرده است. همچنین وی در «شیشه سلاطین» افزون بر معرفی گنجینه‌های شیشه اسلامی در موزه متروپولیتن

مجموعه آثار شیشه‌های اسلامی سده ۵ و ۶ ه. ق در ایران و مصر را هم معرفی نموده است. رحمت آبادی و جلیلی (۱۳۹۰) در مقاله «شیشه‌سازی شام در سده‌های چهارم تا ششم هجری» مستندات و اشارات تاریخی در حوزه ساخت شیشه را در شهر شام بررسی نموده اند؛ حیوانی کاراتولا (2012) نیز در کتاب «هنر تمدن اسلامی» به مشابهنه فرمی بین ظروف شیشه‌ای در قرون ۵ و ۶ ه. ق می‌پردازد. آرزو خانپور و نعیمه انزایی (۱۳۹۴) در مقاله «مطالعه تطبیقی نقوش آبگینه دوران سلجوقی ایران با فاطمیان مصر در سده ۵ و ۶ ه. ق» به مطالعه، بررسی و مقایسه این هنر پرداخته اند. می‌توان گفت نمونه‌های فوق با هدف بررسی مستقل وضعیت آبگینه در دوران فاطمیان و حتی سلجوقیان بوده و نه تنها در خصوص بررسی و نقوش آثار این دو سرزمین به صورت مجزا بلکه در زمینه‌های تفاوت‌ها و شباهتهای نقوش در این دو سرزمین هم مقایسه‌های صورت پذیرفته است.

۳ هنر آبگینه در دوره فاطمیان

در طول دوران اسلام، مصر از تولیدکنندگان اصلی شیشه به شمار می‌رفت و شیشه گران از سرزمینهای اسلامی به آنجا کوچ می‌کردند. در این مقطع از تاریخ شیشه‌گری، علاوه بر تغییر کلی فرم شیشه، نقاشی و خطاطی به روی شیشه با رنگهای کوره‌ای و لعابه‌ای رنگی متداول شد و نوعی شیشه که اصطلاحاً "مینایی" نامیده می‌شود پا به عرصه وجود گذاشت (عبدالفتاح، 2011: 173) شیشه گران مصری به واسطه مهارت در ساختن ظروف زینتی شهرت یافتند. مقدار زیادی آثار لعابی-نقاشی از حفاریهای فسطاط بدست آمده که قدیمی‌ترین آن‌ها ظرفی است که اکنون در موزه هنر اسلامی قاهره نگهداری می‌شود. روی آن با اعداد قبیطی تاریخ ۱۶۳ هجری نگاشته شده است و به نقل از عبدالرئوف یوسف با عبارت «عمل به مصر» یعنی ساخته شده مصر، به آنجا نسبت داده میشود (Scanlon and Wilson, 1973: 110) پیدا شدن این آثار از ادعای، سی. جی. لام مبنی بر اینکه لعاب را

شیشه گران مصری ابداع کرده‌اند دفاع می‌کند (Iamm, 1941: 19). در سده ۵ و ۶ ه. ق که شیشه‌گری همچنان در مصر و شام رونق داشت، جامه‌های نفیس بسیار ظریفی، اغلب پایه دار و گاه کشیده و ساغر مانند یا دارای بدنه‌ای مدور و نیمه مخروطی یا پیاله‌ای پایه دار ساخته شد (دیماند، ۱۳۸۹: ۲۲۲). در دوره فاطمی صنعت شیشه‌سازی در مصر به درجه عالی رسید، قاهره و فسطاط در قرون ۵ و ۶ ه. ق مراکز عمده صنعت شیشه‌سازی بودند و ظروف شیشه این دو شهر در ردیف عالی‌ترین ظروف شیشه ساخته شده قرار داشته و طرز عمل و اسلوبهای مختلف دوره طولونی در این عصر تکمیل گردید. بعضی از عالی‌ترین و زیباترین ظروف شیشه برای استفاده دربار فاطمی ساخته می‌شد که در جلال و شکوه زندگی درباری شهرت بسیار داشت. (شورنجی، 1994: 221) تزئینات ظروف شیشه این دوره یا بر اساس طرح‌های قدیمی‌تر قرار داشت یا دارای اسلوب جدید که بوسیله هنرمندان مصری ابتکار و ابداع شده بود. ظروف شیشه با تزئین نخی یا میله‌ای، هم به طور برجسته و هم بطور فشرده در مصر ساخته می‌شد. نقاشی با جلا، میناکاری و نقاشی با طلا نیز در بین شیشه سازان دوره فاطمی مرسوم بوده متأسفانه از این ظروف نمونه‌های کامل و بی‌عیب کم مانده و فقط چند نمونه بی‌نقص در موزه صنایع اسلامی قاهره، موزه بریتانیا و موزه برلین موجود است. این ظروف و بطریه‌های کوچک سبز یا قرمز رنگ است و تزئین آنها طرح‌های هندسی و طوماری و کتابت کوفی است که با جلای قهوه‌ای یا نقره فام نقاشی شده است. رنگهای دیگر جلا دار بوسیله شیشه سازان مصری قرون ۵.۶ ه. ق بکار می‌رفت و این رنگ‌ها عبارت بود از رنگ جلا دار طلایی و مسی و رنگهای مختلف که در سفال جلا دار آن عصر استعمال می‌شد (یاسین، 2002: 141). اصول تزئین ظروف شیشه‌ای مذهب یا مینایی طبق دوره فرق می‌کند (محسن هادی، 1990: 32) در قرن ۷ ه. ق هم در دوره ایوبی و هم در عصر ممالیک تصاویر انسان و حیوانات و اشکال توریقی و کتابت به خط عربی از موضوعات مورد توجه و رایج بود. معمولاً این

شیشه‌ای و مهرهای است که اکنون در موزه باردو نگهداری می‌شود. در زویلا نیز که یکی از مکان‌های حومه شهر مهدیه فاطمیان یک کوره شیشه‌گری پیدا است (گلدشتاین، ۱۸:۱۳۸۷). مصنوعات شیشه‌ای ساخت فاطمیان از نظر نازکی و صافی و شفافیت شهرت داشت و از نظر کیفیت فقط شیشه‌های ساخت حلب، دمشق، صور و رقه در شام بود که با آن رقابت می‌کرد در همین دوران صنایع شیشه‌ای دمشق از طریق تجار و مسافرینی که به اندلس می‌رفتند به عنوان تحفه و هدایای گرانبها به آن سرزمین راه یافت و بدینوسیله یکی از زمینه‌های انتقال این فن به اروپا را فراهم ساخت (عبدالفتاح، ۹۷:۲۰۱۱). در گذشته چنین تصور بود که اشیاء شیشه‌ای که ساخت آن‌ها معمولاً به دوران اسلامی اطلاق شده فقط در مصر، سوریه و بین النهرین ساخته می‌شده‌اند، اما باید توجه داشت که در سالهای اخیر اشیاء شیشه‌ای متعددی، مختص به دوران اسلامی (قرون ۵ و ۶ ه. ق) به همان نسبت که در سمرقند پیدا شده در ری، جرجان و نیشابور نیز کشف شده گردیده‌اند، به دنبال یک حفاری علمی اکنون روشن شده است که ظروف شیشه‌ای از قرن نهم میلادی (قرن سوم ه. ق) به بعد در نیشابور و سمرقند ساخته می‌شده‌اند (فوکایی، ۱۳۷۱:۹۷) در اواخر سده سوم هجری و سراسر سده چهارم، شیشه‌گرها در شهرهای نیشابور، ری، ساوه، گرگان و یا جرجان به تولید ظروف شیشه‌ای نفیس اشتغال داشتند (حاتم، ۱۳۷:۱۳۸۸). همان طور که ذکر شد همین شهرها نیز در دوران سلجوقی در ساخت یا تجارت شیشه فعال بوده‌اند. وجود انواع آبگینه از نظر شکل و ساخت و نیز شیوه کوره‌های پخت آن‌ها در مناطقی که در آن‌ها کاوش علمی به عمل آمده است، این فرض را که در این شهرها کارگاه‌های محلی وجود داشته‌اند را تقویت می‌کند (Canby, 2016:126). کشف شمش‌های شیشه‌ای در کاوشهای نیشابور نیز تأکیدی دیگر بر وجود کارگاه شیشه‌گری دوره سلجوقی در نیشابور است (دیماند، ۱۳۶۵:۵۰) همچنین به تازگی در کاوشهای دوباره آغاز

ترتینات در قسمت‌های افقی که عرض آن‌ها مختلف و بوسیله حاشیه باریک از هم جدا می‌شده‌اند قرار داشت. قطعات این دوره از قبیل جام و آبخوری و بطری با تصاویر انسانی از زیباترین ظروف شیشه اسلامی است و موضوعاتی که بکار رفته عبارتست از چوگان بازی، منازل شکار و جنگ. آنچه که بیشتر از این ظروف وجود دارد چراغهایی است که به امر سلاطین و امرای ممالیک برای مساجد ساخته شده بود و اغلب علائم خانوادگی آن‌ها داخل طرح‌های ترنجی و کتیبه‌های درشت بر روی بدنه این چراغ‌ها وجود داشت (یاسین، ۱۹۸:۲۰۰۲).

۴ مراکز تولید آبگینه در مصر و ایران قرون ۵ و ۶ ه. ق

در دوره اسلامی شیشه‌گران تا حدود زیادی شیوه‌های هنر نیاکان باستانی خود را به ارث بردند. با شکل‌گیری تمدن اسلامی، صنعت شیشه‌سازی جان تازه‌ای در مصر به ویژه در اسکندریه و فسطاط می‌گیرد و این دو شهر در چهار قرن اول هجری مرکز شیشه‌سازی بوده‌اند (احمد یوسف، ۲۰۴:۱۳۷۵). علاوه بر مصر، بین النهرین و شام از مهمترین مراکز اولیه شیشه‌سازی در غرب دنیای اسلام بودند (شورنچی، ۱۹۴:۱۹۹۴). شیشه‌گری مصر مولد دوران اسلامی نیست و به خاندان هیجدهم از حکمرانی فراغنه باز می‌گردد. «فیلندرزپتری» آثار کارگاه‌های شیشه‌گری را در تل المعارنه کشف کرده است. همچنین در قبر آمنوفیس دوم در بیان الملوک ظروف شیشه‌ای بسیاری در رنگ‌های مختلف محفوظ مانده است (Petrie, 1931:239). در مصر مراکز هنر آبگینه در شهرهای فسطاط، فیوم، اشمونین و الشیخ عباده و اسکندریه را شامل می‌گردید (زکی، ۱۳۸۲:۱۹۶). پیدا شدن یک خمره گلی بزرگ که چهارده ظرف شیشه‌ای در خود داشته در سال ۱۹۹۲ میلادی در کنار یک کوره شیشه‌گری که سرباره بسیار داشته سند روشنی از ساخت شیشه در مصر در اوایل قرون وسطی است. سایر آثار بدست آمده از صبرالصور شامل وزنه‌های

گشته در شهر جرجان، کارگاه شیشه‌گری از این دوره به دست آمده است (شیشه گر، ۱۳۸۲: ۶۸).

۵ صدور کالاهای شیشه‌ای مصر و ایران در قرون ۵ و ۶ ه. ق

مصر و ایران با توجه به قرار گرفتن در مسیر راه‌های تجاری که از آسیای صغیر، شام و شمال آفریقا، حجاز و اندلس می‌گذشت باعث شده بود محصولات هنری تهیه شده توسط هنرمندان این سرزمین‌ها به نقاط مختلف حتی به سسیل و کشورهای اروپایی خصوصاً بندرهای ونیز و جنوا و کشورهای شرقی چون یمن صادر گردد. از شهرهای مهم که در مسیر کاروانهای تجاری قرار داشت و تجار از نقاط مختلف برای خرید کالا به آنجا می‌رفتند شهرهای فسطاط، قاهره، فیوم، اسکندریه، حلب و دمشق بود. از این رو قرار گرفتن این شهرها در مسیر کاروان‌های تجاری یکی از عوامل تسهیل تجارت صنایع شیشه‌ای در آن زمان محسوب می‌گردید. انواع بلورجات و شیشه‌های مطلا به چین در قرون وسطی از مهم‌ترین کالاهای تجاری با اروپا بود و جزء گرانباترین اشیاء به حساب می‌آمد (بولاد، ۲۰۰۳: ۳۷).

به نظر می‌رسد اندلس یکی از مراکزی بود که صنایع شیشه‌ای شام و مصر به آن صادر می‌شد. حتی نمونه‌های هنر آبگینه منطقه مصر و شام موزائیک‌های که بر روی آن روکش شیشه‌ای قرار داشته که به وسیله آن تزئین شده در کاخ مدینه الزهرا دیده شده است (الجبوشی، ۱۹۹۹: ۸۷۰). به رغم دوری راه و هزینه‌های سنگین انتقال شیشه به اروپا، مواد خام را از مصر و شام وارد و شیشه سازان برای صرفه جویی در هزینه آن را در ونیز شکل می‌دادند؛ ونیزها در شکل دهی ظروف به شدت تحت تاثیر مصرها و سوری‌ها بودند (همان: ۸۹۰). شیشه‌های که در قرن ۵ و ۶ ه. ق در اندلس ساخته می‌شد به سبک صنعتگران مصر و شام و با توجه به اسلوب آن‌ها بود. (بولاد، ۲۰۰۳: ۳۹). در قرن ۵ و ۶ ه. گرچه ایران و عراق صنعت شیشه‌سازی شکوفا بود

ولی به نظر می‌رسد صنایع آبگینه در مصر و شام بازار بهتری داشت (ابن کثیر، ۱۴۰۷: ۱۲۰) بعضی از منابع صدور شیشه مصر و ایران را به چین و یمن را نیز تایید کرده اند. (الغزی، ۱۴۱۹: ۱۰۱)

۶ تکنیک، فرم و شکل آبگینه ها

ظروف و اشیاء به دست آمده منسوب به دوره فاطمی از نظر فرم و شکل شباهت نزدیکی به آثار سلجوقیان در ایران دارد هنرمندان شیشه‌گر در این دوره به پیشرفت قابل توجهی دست یافتند از این دوره فرآورده‌های هنری بسیاری به جا مانده است (ارفاعی، ۱۳۷۷: ۱۰۶). در ادامه به معرفی نمونه‌های از این که جنبه مصرفی داشتند پرداخته می‌شود. روشهای ساخت شیشه که در دوران اسلام در ایران و مصر بکار رفته یکی همان روش کهن دمیدن در قالب[۱] برای تهیه شیشه ضخیم است. که از دوران پارت و ساسانی بکار می‌رفته و دیگری روش دمیدن آزاد[۲] برای تولید شیشه نازک است که در شیشه‌های سوری نیز دیده شده است. ایجاد کمال زیبایی با روش دمیدن آزاد امکان‌پذیر است که در خلال عصر اسلام به اوج خود رسیده است (فوکایی، ۱۳۷۱: ۹۷).

۷ گونه شناسی

در مجموعه آبگینه‌های دوران فاطمیان گونه‌های متفاوتی شناسایی گردیده که شامل صراحی، تنگ، پیاله و کاسه، ابریق، جام، فنجان، صفحه‌ای شیشه‌ای و چراغ است (جدول شماره ۱)

صراحی

تنگ‌های گردن بلند در بسیاری از ممالک اسلامی ساخته و به روش‌های متنوعی تزئین می‌شدند. طبق اظهار نظرات این تنگ‌ها معمولاً زمانی مرسوم شد که ظروف آبپاش جهت پاشیدن گلاب یا عطر گل‌ها در جشنواره‌های آبپاشی از قبیل مراسم آبپاشان زرتشتیان در هندوستان مغولی و دیگر نقاط گسترش یافتند (خلیلی، ۱۳۸۷: ۱۲۸). صراحی‌های

شصتی است. ارتفاع آن‌ها صرف نظر از جا شصتی حدود ۱۵ تا ۲۲ سانتی متر می‌باشد (گلدشتاین، ۱۳۸۷:۱۳۳).

صفحه های شیشه ای

نوعی از محصولات شیشه‌ای که در دوره فاطمیان رایج بوده است صفحه‌های شیشه‌ای است که از آن‌ها به عنوان معیارهای وزن وکیل استفاده می‌کرد (Carboni, 2001: 279).

تنگ زنگوله ای

تنگ‌های زنگوله‌ای شکل از قرن ۳ ه. ق به بعد در میان محبوب‌ترین ظرف‌های دنیای اسلام قرار گرفت. این شکل از تنگ‌ها در انواع مختلف شیشه‌ای، فلزی و سرامیک وجود داشته‌اند. تنگ‌های زنگوله‌ای شکل با تکنیک‌های مختلفی ساخته شده‌اند. برخی از آن‌ها در قالب دمیده و با موتیف‌های حاصل از تراش با چرخ تزئین شده و برخی دیگر دارای تزئیناتی است که به شیوه نقوش قالبی ایجاد شده است. بدنه این تنگ‌ها شبیه زنگوله است و گردن آن ظرف به بیرون گشاد است ارتفاع آن‌ها ۱۵ تا ۲۰ سانتی متر است.

کاسه و پیاله

این گونه ظروف از نظر شکل به پایه دار و بدون پایه تقسیم می‌شوند. بدنه مایل یا نیم کروی با کف مقعر دارند. قطر آن‌ها ۹ تا ۱۵ سانتی متر است (گلدشتاین، ۱۳۸۷:۱۳۷).

چراغ ها

چراغ‌هایی با ظاهر شبیه کوزه‌های دهن گشاد، بیشتر به حالت معلق و آویزان، شناخته می‌شوند و اغلب از آن‌ها با عنوان مصباح یاد می‌کنند. بدنه آن‌ها غالباً کروی و گردن آن‌ها بسیار پهن است. چراغ‌های مساجد علاوه بر کاربرد معمولی در ایجاد روشنایی و همچنین چراغانی‌های مذهبی، دارای ابعاد معنوی نیز بوده که در ایجاد یک فضای معنوی نقش داشته‌اند. در ابتدای قرن نهم میلادی، چراغ‌ها را تحت عناوین «سروج» به معنای چراغ‌های سنگی یا

مصر اغلب پایه دار (تنگ‌های شراب) و یا به شکل عطردهانهایی با دهانه تخت و پهن که در راس گردن باریک بودند دیده می‌شود. اکثراً بدنه کروی و گاه مایل دارند، گردن بلند استوانه‌ای با کف مقعر و از درون برجسته گاه پایه کوتاه دارند و گاه دسته دارند (Carboni, 2001: 291).

جام های کوتاه استوانه ای

جام‌های استوانه‌ای با جداره‌های نازک صاف و پایه تخت، ظروف نوشیدنی ویژه اوایل دوره اسلامی بوده‌اند. اوج استفاده از این جام‌ها در قرون ۳ و ۴ ه. ق است. در قرن ۵ ه. ق جام‌های استوانه‌ای جایگاه اصلی خود را بدست آورده و تبدیل به ظروف کاملاً متداول حتی در چند قرن بعد نیز گردیدند. تکه‌هایی از این جام‌ها در فسطاط مصر پیدا شده است (scalon, 1966: 88). جام‌ها فاطمیان عموماً به شکل استوانه ای، دارای بدنه‌ای مایل با دهانه‌ای فراخ و کف مسطح و ضخیم یا مقعر- پایه‌ای کوتاه و ارتفاع آن‌ها بین ۹ تا ۱۵ سانتی متر است (مزینانی، ۲۰۱۶: ۲۰).

تنگ دهانه گشاد

این ظروف اغلب بدنه‌ای کروی- گردن استوانه‌ای و دهانه‌ای مدور و گاه با شانه‌های پهن دارد. بر روی پایه کوچک قرار گرفته، گاه یک جا شصتی به صورت قرص بر راس فوقانی دسته تعبیه شده است. ارتفاع آن‌ها حدود ۱۱ تا ۱۵ سانتی متر است (گلدشتاین، ۱۳۸۷: ۵۴).

فنجان

این ظروف دارای بدنه ای نیم کروی و گاه مایل با پایه ای کوتاه و دسته ای که بر روی بدنه به آن الحاق شد (Carboni, 2001: 264).

ابریق های مخروطی

دارای بدنه‌ای گلابی شکل که به سمت گردن به تندی باریک می‌شود دهانه مورب و لبه زاویه دار و بر روی یک پایه گشاد مدور قرار گرفته است. دسته ما بین لبه و قسمت تحتانی بدنه، مزین به یک جا

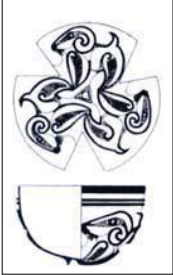
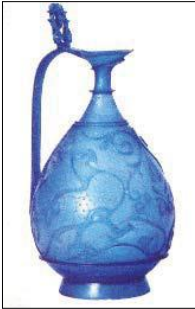
گلاب پاش

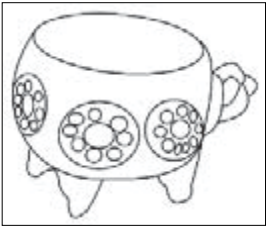
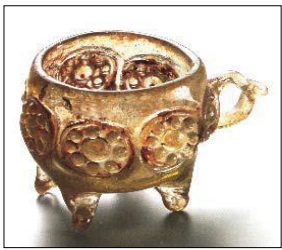
گلاب پاش ها، نوعی ظروف برای استعمال رایحه در مجالس بوده و فرم های متعددی داشتند؛ برخی دارای فرم زنگوله ای و گونه های دیگر آن کروی شکل هستند (حسینی، ۱۳۹۹: ۴۰).

سفالی و «قنادیل» به معنای چراغهای شیشه ای معرفی کرده اند که همگی توسط زنجیر از سقف آویزان می شدند. تزئینات چراغهای همواره پیرو اصول و قواعد معینی بود و طرحهای گلدار، شاخ و برگ و رشته های نوشتاری با آرایش نواری دورتادور بدنه اجرا می شدند (تصویر ۹). تعداد بسیار اندکی از این نمونه ها نیز حامل نقوش پرندگان، جانوران و هیولاها هستند که به زیبایی با مینای قهوه ای مایل به قرمز اجرا شده اند (مزینانی، ۲۰۱۶: ۱۶).

جدول شماره ۱: گونه شناسی آبگینه های دوران فاطمیان (نگارندگان، ۱۴۰۰)

ردیف	فرم	تصویر	طرح
۱	جام	 (مزینانی، ۲۰۱۶: ۲۰)	 (مزینانی، ۲۰۱۶: ۲۰)
۲	صراحی	 (Carboni et al., 2001: 291)	
۳	تنگ	 (گلدشتاین، ۱۳۸۷: ۱۲۹)	

 (خانپور و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۱۷)	 (گلدشتاین، ۱۳۸۷: ۱۳۷)	کاسه و پیاله	۴
 (خانپور و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۱۷)	 (گلدشتاین، ۱۳۸۷: ۱۳۳)	ابریق	۵
	 (مزینانی، ۲۰۱۶: ۱۶)	چراغ	۶
 (خانپور و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۱۶)	 (Carboni et al., 2001: 217)	تنگ	۷

 (خانپور دیگران و، ۱۳۹۴: ۱۱۷)	 (Carboni, 2001: 264)	فنجان	۸
 (خانپور و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۱۷)	 (Carboni, 2001: 279)	صفحه شیشه ای	۹
	 (Kuratola, 2012: 69)	گلاب پاش	۱۰

قرارگیری لعاب زرین فام روی شیشه مشاهده می‌شود (Carboni, 2001: 88)

نقوش حیوانی

از موضوع‌های مورد توجه تزئین بلور قرون ۵ و ۶ ه. ق در مصر استفاده از تصویر حیوانات و پرندگان و اشکال نباتی و توریقی است. چنانچه اشاره شد، نقوش مختلف حیوانی شامل نقش بز کوهی، حیوانات بالدار و عقاب در آبگینه‌های فاطمی دیده می‌شود. در بیشتر این نمونه‌ها همانند آثار سلجوقی

۸ نقوش تزئینی

نقوش گیاهی

این نقوش علاوه بر کارکرد پرکنندگی و انسجام بخشی بیشتر در آثار قرون ۵ و ۶ ه. ق مصر در تلفیق با نقوش حیوانی و نوشتاری به چشم می‌خورد همانند نمونه‌های سلجوقی شامل نقوش اسپیرال و موج- که یادآور اسلیمی‌های اسلامی و تصاویری از گیاه نخل و پالمت است. نقوش گیاهی یکی از بهترین نمونه‌هایی که از لحاظ تکنیک تزئین مورد توجه است. در این نمونه‌ها، اولین تلاش‌های

بینندگان را نوازش بخشیده و آنان را غرق در دریایی بیکران و جاودانه از خطوط موزون و هماهنگ می‌سازند (انصاری و موسوی حجازری، ۱۳۸۱: ۶۹). در دوران سلجوقی کاسه پایه داری بدست آمده که با روش دمیده ساخته شده و عبارات نوشتاری بر روی آن بیشتر مشابه خط کوفی است (تصویر ۷). آنچه در هر دو ملت به طور همزمان رخ داد توجه اشراف و شاهان بر اثر هنری بود. اینان هنرمندانی را به خدمت گماشته و آثاری را به عنوان میراث شخصی سفارش می‌دادند که روی آن‌ها نام سفارش دهنده حک می‌شد. این رسم در دولت فاطمیان وجه نمایان‌تری داشت زیرا شاهزادگان و سرمایه داران آن انبوهی از گنجینه‌های قیمتی سفال، سلاح، شیشه و جواهر و... داشتند که امروز شایان توجه و بررسی است. هنرمندان برای اولین بار به زبان عربی دعای سلامتی و عافیت و بقا را برای دارندگان ظروف روی اثر خویش نقش کردند. در کاسه بدست آمده از دمشق این عبارت حک شده «بنام خداوند بخشنده مهربان، برکت خداوند برکسی که از این جام می‌نوشد، جامی که در دمشق به دست سنباط و در سال (?) ساخته شده است» در آثار فاطمیان امضای هنرمند یا سفارش دهنده روی اثر نقش می‌شود که از ویژگی‌های تزیینی آثار شیشه مصر در دوره فاطمیان است. اما ظاهراً هیچ اثر آبگینه سلجوقیان امضای هنرمند روی اثر مشاهده نمی‌گردد (خانپور و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۱۸). پس از بررسی نقوش آثار آبگینه فاطمیان مصر و سلجوقیان وجوه اشتراکی قائل شده که در جدولی که طراحی شده (جدول ۲) ارائه می‌گردد

شاهد ترکیبی از نقوش گیاهی و حیوانی هستیم (گلدشتاین، ۱۳۸۷: ۱۳۳).

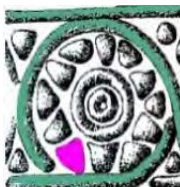
نقوش هندسی

نقوش هندسی در هنر اسلامی، گونه‌ای از نقوش رایج هستند که در عین برخورداری از یک شخصیت مستقل تزیینی، به عنوان شالوده و اساس و انسجام بخش سایر نقوش دیگر، نقش مهمی را ایفا می‌نماید (انصاری و موسوی حجازری، ۱۳۸۱: ۶۹). تقسیم بندی های بدنه عموماً؛ دوار، عمودی، فرم دایره ای، لوزی، زنجیر های اطراف نقوش، به سایر نقوش انسجام خاصی بخشیده است. تشابه بسیار بین نقوش هندسی موجود در آثار شیشه‌ای فاطمیان و سلجوقیان وجود دارد، در نمونه‌های مشابه با آثار سلجوقی از دواير متحدالمرکز و شعاعی و نقوش ساده دایره و مثلث، در آبگینه‌های فاطمیان استفاده شده که از وجوه اشتراک پر قدرت در آثار آبگینه‌ای این دو سرزمین است. تکرار نقوش دایره به صورت شعاعی در قالب بیضی شکل دیده می‌شود استفاده از دایره‌های متحدالمرکز در تزیین آثار به صورت کامل با مشابه خود در آثار سلجوقی قابلیت تطابق دارد (خانپور و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۱۷).

نقوش نوشتاری

عامل تمایز نقوش در آثار فاطمیان مصر و سلجوقیان ایرانی خط نوشته است. از این رو جز مهمترین بخش بررسی نقوش به شمار می‌آید. نقوش نوشتاری به عنوان برجسته‌ترین زبان هنر اسلامی، از سادگی، زیبایی، ظرافت و انعطاف‌پذیری خاصی برخوردار بوده اند؛ به طوری که چشم

جدول شماره ۲: مقایسه نمونه های آبگینه دوران فاطمیان با دوران سلجوقی

منبع تصویر و طرح	طرح	آبگینه دوران فاطمیان	طرح	آبگینه دوران سلجوقی	نوع نقوش
(Carboni, 2001: 88)؛ (گلدشتاین، ۱۳۸۷: ۱۳۳)					حیوانی
	استفاده از نقش حیواناتی چون بز کوهی، گاو و عقاب در نمونه های دو منطقه وجود دارد. همچنین تلفیق نقوش حیوانی با گیاهی و تکمیل آنها با خطوط پیچان و مواج مشاهده می شود. شباهت از لحاظ نقطه گذاری برای ترسیم حیوانات مشاهده می شود				تشابهات
(Carboni et al., 2001: 238)؛ (گلدشتاین، ۱۳۸۷: ۸۶)					گیاهی
	نقوش گیاهی اسلیمی، شکل و نقش پالمت و نخل در آثار هر دو دوره مشاهده می گردد.				تشابهات
(خانپور و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۱، ۳)					هندسی
	استفاده از نقوش دواير متحد المركز و تکرار دایره ها به شکل شعاعی حول یک نقطه در هر دوره مشهود است.				تشابهات

(خانپور و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۱، ص ۳)	آشرب هنیا				نوشتاری
					تشابهات
از خط نوشته در تزئینات هر دو دوره استفاده شده است و عمدتاً کوفی می باشد و دارای مضامین دعای خیر وبرکت برای صاحب ظرف هستند. اما در ظروف با تزئین امضاء هنرمند فاطمی دیده می شود.					

شیشه‌ای مورد استفاده در مساجد مصر را نام برد که در وصف زیبائیشان بشر عاجر است (کردمهبینی، ۱۳۶۷: ۳۶)

تراش‌ها

برای این منظور، بر روی ظروف شیشه‌ای جداره ضخیم، از سنگ‌ساب استفاده می‌شده است که خود نیز انواع مختلف داشت (قلی زاده، ۱۳۹۲: ۴۳).

تراشهای خط

تراش خطی به شرح متدی می پردازد که طی آن شیارهای مستقیم و اغلب بدون مرز پیرامونی، بدون قاب و بدون زاویه بر سطوح صاف ایجاد می شود (همان: ۳۸).

تراش های صفحه ای (قابی)

هم زمان به کار می رفت که سطوح صاف بدنه فاقد زاویه و پخ بودند.

تراش نقوش برجسته

روال از این قرار است که زمینه طرح در اثر تراش گود نشسته و عناصر نقش از آن بیرون می آیند که البته در مواردی بلند ترین نقطه نقش برجسته در یک وجه، با دیگر سطوح بدنه تراز است (قلی زاده، ۱۳۹۲: ۴۱).

رشته‌های شیشه‌ای افزوده

در این روش، رشته‌های شیشه‌ای هم‌رنگ بدنه‌ی ظرف مورد نظر که باکشیدن نازک شده‌اند، دور

۹ سبک های تزئینی

مینایی

یکی از موفقیت‌های بزرگ شیشه سازان قرون ۵ و ۶ ه. ق در مصر و سوریه تزئین روی شیشه و نقاشی با جلا یا رنگهای مینا بود، متأسفانه از این ظروف نمونه‌های کامل و بی‌عیب کم باقی مانده و فقط چند نمونه بی‌نقص در موزه صنایع قاهره و موزه بریتانیا و موزه برلین موجود است، این ظروف و بطری‌های کوچک سبز یا قرمز رنگ است و تزئین آن‌ها طرح‌های هندسی و طوماری و کتابت کوفی است که با جلای قهوه‌ای یا نقره فام نقاشی شده است (دیمانند، ۱۳۶۵: ۲۲۱) جهت مینائی کردن، شیشه در ابتدا قطعاتی از شیشه در رنگهای مورد استفاده (این رنگ‌ها معمولاً قرمز، سبز، زرد، و سفید و آبی بوده اند) با خاصیت ذوب در حرارت بسیار کم می‌ساختند. سپس این قطعات را جداگانه خرد کرده، سائیده و پودر می‌کردند. این پودر در مایعی چسبنده ریخته شده و می‌پرداختند. پس از آن درست به مانند رنگ روی ظرف اثر نمی‌گذاشت ولی در عین حال باعث ذوب شیشه پودر شده‌ای می‌گشت که بعنوان رنگ نقاشی روی ظرف را تزئین کرده بود. این نوع تزئین مینا نام گرفت و عمل آن را مینا کاری نامیدند. اوج میناکاری بر روی شیشه در قرن هفتم و هشتم هجری در خاور نزدیک مخصوصاً در سوریه بود که از میان ظروف شیشه‌ای مزین شده به این وسیله می‌توان از قندیل‌های بزرگ

نقاشی سرد

تزئین شیشه با این روش بسیار ساده و راحت است و آن اینکه با استفاده از رنگ و یا لاک بر روی شیشه نقاشی می کنند و کار به همین جا ختم می شود. این نوع تزئین به راحتی از روی شیشه جدا شده چرا که بر خلاف مینا کاری به کوره نرفته و جزو بدن شیشه نگشته بود، لذا تشخیص آن نیز از مینا بسیار راحت است. نقاشی سرد معمولا در کنار مینا بر روی شیشه جا می گرفت و یا به صورت تنها استفاده می شد (همان: ۲۱).

زرین فام

این نوع تزئین به این دلیل زرین فام نامیده می شود که برق و جلای زر مانند دارد و متأسفانه هنوز طرز عمل و بوجود آوردن آن برای ما شناخته است، نه میناست و نه نقاشی سرد. تنها نکته ای که می دانیم آنست که به هر حال پرده نازکی از رنگ بر روی شیشه حرارت داده می شد و بستگی به درجه حرارت این رنگ به درجات مختلف زرین فام می گشت (مزینانی، ۱۳۹۵: ۱۷).

لبه ی ظرف پیچیده می شوند. سرچشمه این روش می تواند در شیشه های سوری ردیابی کرد (مزینانی، ۱۳۹۵: ۱۶)

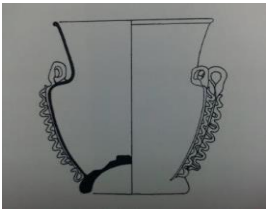
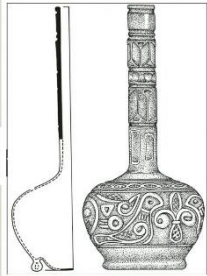
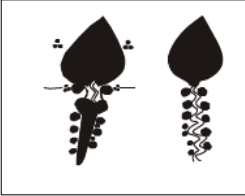
لکه های تزئینی

در این نوع تزئین سطح ظروف شیشه ای کهربایی رنگ یا سبز کمرنگ با استفاده از لکه هایی از شیشه آبی تیره تزئین می شده است. بسیاری از ظروف مزین با این روش، ریتون های مخروطی شکل هستند. تعداد بی شماری ظروف شیشه ای با لکه های تزئینی یافت شده است. بسیاری از ظروفی که با این روش زینت می شده در حدود قرن چهارم تا ششم میلادی در منطقه سوریه و اسکندریه و ناحیه کلن آلمان تولید شده است

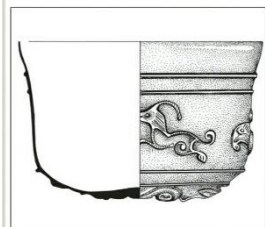
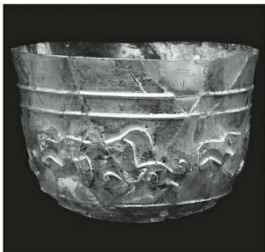
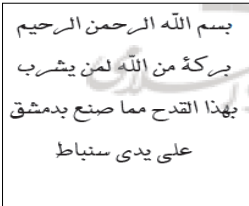
تزئین نقش قالبی

نقوش برجسته تزئینی با استفاده از قالب خلق می گردید. نقش ویژه ای را که با این روش، ایجاد می شده، یعنی مارپیچی در دو طرف یک خط مرکزی، نشان می دهد این طرح بر روی ظروف شیشه ای و همچنین در تزئین مهره های لوله ای به میزان وسیعی بکار می رفته است (قلی زاده، ۱۳۹۲: ۳۵).

جدول شماره ۳: انواع تزئینات آبگینه فاطمیان

ردیف	نوع تزئین	تصویر	طرح
۱	مینایی		 (مزینانی، ۲۰۱۶: ۱۷)
۲	افزوده		 (مزینانی، ۲۰۱۶: ۱۶)
۳	تراش خطی		 (قلی زاده و دیگران، ۱۳۹۲: ۶۸)
۴	نقاشی سرد		 (خانپور و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۱۷)

 (قلی زاده و دیگران، ۱۳۹۲: ۷۰)	 (قلی زاده و دیگران، ۱۳۹۲: ۷۰)	تراش برجسته	۵
	 (خلیلی، ۱۳۸۷: ۱۸۵)	نقش قالبی	۶
 (خانپور و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۱۸)	 (Carboni et al., 2001: 208)	زرین فام	۷

آثار فراوانی که از دوران مختلف باقی مانده می‌توان ردپای استفاده و افراز خطوط منحنی را مشاهده نمود، لذا استنباط می‌شود که ابناء بشر نیز پسند مشترکی نسبت به این نوع خطوط منحنی داشته‌اند و این حس مشترک به نوبه خود، زبان و بیان مشابهی را به وجود آورده که در تکامل حرکت منحنی موثر واقع شده است. به سخنی دیگر، حرکت منحنی ضمن اینکه توسط اقوام مختلفی در ادوار گوناگون تاریخی مورد استفاده واقع شده، هنگام گذر از هر فرهنگ و تمدنی، بنابر اعتقادات و احساسات هر قوم، آرایش و پیرایش ویژه‌ای بر آن افزوده شده و آن را کاملتر و زیباتر کرده است

۱۰ نماد شناسی آبگینه های قرون ۵ و ۶ ه.ق

هنر اسلامی جزء هنرهای معنوی است و هر یک از مفاهیم بصری به منظور القای مفاهیم معنوی خاص در آثار هنری به کار می‌رود. هنر اسلامی، هنری است که در ساختار آن تعادل و تناسب اهمیت به سزایی دارد. در فرم ساختاری چند اثر مورد بررسی نیز شاهد استفاده از فرم منحنی می‌باشیم. از ویژگیهای بصری خطوط منحنی نیز می‌توان مفهوم مشابهی دریافت کرد که توان بالقوه و بالفعل خود را بر روی سطوح مختلف متجلی می‌سازند. از بررسی

هستند از خاور دور گرفتند و هنر ایرانی در بخشیدن حالت ایرانی و اسلامی به این حیوانات توفیق یافت (زکی محمد، ۱۳۷۷: ۲۴۳) نکته دیگر در طراحی آثار آبگینه دوره سلجوقی و فاطمیان باید به آن اشاره نمود، رعایت وحدت و هماهنگی فرم و شکل اثر است که با رعایت آن می‌توان انسجام مطبوعی را در ساختار بصری اثر به وجود آورد و آن را از بی‌ثباتی و تزلزل حفظ نمود. به همین دلیل، عنصر وحدت به عنوان یک اصل مهم در خلق آثار در نظر گرفته می‌شود و نیز از آنجا که برای هنرمند مسلمان در رأس همه مسائل، توحید و وحدت مطرح است و می‌خواهد در اثر هنری خویش آن را متجلی سازد، مسئله وحدت را جزء اصول اساسی هنر خویش قرار می‌دهد که توازن و هماهنگی‌های ناشی از آن جلوه بخش‌ای‌رهایی داشته و انسان را از بند کثرت رها می‌سازد.

۱۱ نتیجه گیری

یکی از داده‌های فرهنگی با ارزشی که در مطالعات باستان‌شناسی جایگاه ویژه‌ای دارد آبگینه است. تنوع طلبی هنرمندان مسلمان در هنر آبگینه بیش از دیگر صنایع بوده است. با توجه به آرامش حاکم در دوران فاطمیان مصر و سلجوقیان ایران این زمینه را فراهم نمود که هنر آبگینه مانند سایر هنرها رشد بی‌نظیر نماید. طبق بررسی به انجام رسیده در مجموعه آبگینه‌های دوران فاطمیان گونه‌های متفاوتی شناسایی گردیده که شامل صراحی، تنگ، پیاله و کاسه، ابریق، جام، فنجان، صفحه‌ای شیشه‌ای و چراغ است (جدول شماره ۱). در این دوران از تمام تکنیک‌های تولید و تزئین شیشه‌گری استفاده شده و شیشه‌های تزئینی و تجملی زیادی تولید شده که شواهد تاریخی و باستان‌شناسی این ادعا را ثابت می‌نماید.

با توجه به آثار شیشه‌گری اسلامی در سده‌های پنجم و ششم هجری، مطالعه مشابهات و تفاوت‌های موجود در فرم و گونه، روش‌های ساخت و تزئین آثار شیشه‌ای دو سرزمین که در این نوشتار به آن

(پورجعفر و موسوی لر، ۱۳۸۳: ۱۸۶). همچنین باید گفت که از زیباترین جلوه‌های ظهور خالقیت انسان در عرصه شیشه‌گری، طراحی و ساخت فرم‌های جانوری است. این فرم‌ها، علاوه بر نمایش جانوران طبیعت اطراف، دربردارنده‌ی مفاهیم عمیقی از ذهنیات هنری سازندگان خود است و اخبار مؤثق و مطمئنی از چند و چون اعتقادات، ادبیات، علوم و طرز تلقی آن‌ها از جهان هستی را اعلام می‌دارد. استفاده از فرم حیوانی در آثار باقی مانده از قرون ۵ و ۶ ه. ق را می‌توان نتیجه اعتقاد مردم به علم نجوم دانست. زیرا در علم نجوم، برای نمایش صور فلکی، صورت‌های حیوانی (به صورت تخیلی) در نظر گرفته می‌شد. نقوش آسمانی، اصلی‌ترین نقوش تزئینی در هنرهای آن روزگار را شامل می‌شده است. در نتیجه به دلیل علاقه و اعتقاد مردم، به نقوش حیوانی توجه زیادی به آن شده است. از فرم‌های حیوانی در ساخت وسایل تزئینی و کاربردی این دوره، بسیار استفاده شده است. روح اصلی تزئینات اسلامی، بیشتر در طرح‌های گیاهی، هندسی و کتیبه‌ای بازتاب یافته است و طرح‌های حیوانی و انسانی، بیشتر با تأثیر از تمدن‌های پیش از اسلام مورد استفاده قرار گرفته‌اند (حسینی، ۱۳۹۱: ۴۶) در واقع هنرمند ایرانی، علاوه بر ابداع نقش‌های نمادین مطابق با فرهنگ اسلامی، بسیاری از نقش‌های نمادین ایران باستان را تعدیل و با هماهنگ ساختن آن‌ها با جهان بینی اسلامی، این نقش‌ها را مجدداً احیا نمودند و پس از ساده‌سازی آن‌ها، به گونه‌ای تجریدی از این نقوش استفاده کردند. می‌توانیم به طور کلی بگوییم که فرم‌های حیوانی در سبک هنری ایرانی-اسلامی حلقه‌هایی از یک زنجیر پیوسته بود و تصویر حیوان، هدف فی‌نفسه نبود؛ بلکه به عنوان موضوعی تزئینی به کار برده می‌شود. طبیعی است که ایرانیان به ترسیم جانوران افسانه‌ای که طراحی آن‌ها با دوری از حقیقت طبیعی سازگاری داشته است، روی آورند. این دوری در بیشتر موارد نمونه والای هنر اسلامی به طور کلی است. از این رو، ایرانیان بسیاری از این حیوانات افسانه‌ای را بدون توجه به این نکته که این حیوانات نماد چه چیزی

اقتصادی، سیاسی و تاریخی به مرحله رشد و توسعه در تکنیک‌ها شکل، فرم و آرایه‌ها نایل گردیده است. در نهایت می‌توان گفت بسترهای که در دوران فاطمیان فراهم شده موجب رشد و توسعه هنر شیشه‌گری در این دوره و حتی دوره ایوبیان نیز شده است. در این دوره ساختارهای بومی و بسترهای تاریخی سبب وجوه تمایزی در آثار سرزمین‌ها می‌گردد. اما یکپارچگی و شباهت‌های موجود در آثار فرم نقش و فن بیانگر گونه‌ای هم آمیختگی بدون حضور مرزهای در این هنر است.

پی نوشت

[۱] در قرن اول قبل از میلاد، هنرمند شیشه گر دریافت که با دمیدن شیشه در قالب‌های گوناگون می‌تواند ظروفی شیشه ای در طرح‌ها و تزئینات مختلف درست کند و بعد از این کشف است که تولید ظروف شیشه ای به مقیاس زیاد صورت عمل به خود گرفت و رفته رفته ظروف تولید شده شیشه ای ارزش اصلی خود را که همان استفاده ظرف و مضروری است به دست آورد و از جنبه‌های انحصارا تزئینی و نمایشی خارج شد. روش دمیدن در قالب بدین نحو بود که شیشه گر مقداری خمیر مذهب شیشه را به وسیله لوله تو خالی فلزی از درون کوره خارج کرده و درون قالب مورد نظر که می‌توانست از دو و یا چند تکه مجزا درست شده باشد قرار میداد و با دمیدن در سر دیگر لوله، خمیر مذاب به وسیله هوایی که به آن وارد میشد حجیم میشد و به صورت حباب در می‌آمد و زوایای قالب را پر میکرد. سپس با سرد شدن خمیر، شیشه از جداره های قالب جدا میشد، قالب باز میشد و شیشه در گرمخانه قرار می‌گرفت تا به تدریج سرد شود (علی اکبر زاده، ۱۳۷۳: ۲۱)

[۲] در این روش برای اشیائی که فقط یک بعد آنها مورد نظر بوده است. مانند مجسمه های یکطرفه، شیشه مذهب درون یک قالب باز که نقش مورد نظر در داخل آن بود فشرده میشد سپس قالب به کوره می‌رفت و بعد از خارج شدن از آن در

پرداخت شده (در جدول شماره ۲ و ۳ به آن اشاره گردیده) می‌تواند تا حد زیادی به معرفی این هنر کمک نماید. در مجموع ویژگی‌های شناسایی شده در خصوص آثار مورد بررسی، نشان دهنده اشتراک و افتراق در بسیاری از وجوه این هنر در میان دو سرزمین مصر و ایران است. در زمینه نقوش آبگینه‌ها فاطمیان چهار گروه شناسایی و معرفی گردیده، نقوش با استفاده از مضامین مختلف گیاهی و حیوانی، کتیبه ای، هندسی بر روی ظرف شیشه‌ای ایجاد شده است. از نقوش حیوانی و گیاهی به روش قالبی و گاه تراش بر روی ظروف استفاده شده که نقوش پرند شکاری، بز کوهی، قوچ، نقوش اسلیمی، درخت نخل و پالمت که به صورت مشترک در آثار هر دو سرزمین دیده می‌شود، البته تفاوت‌های هم وجود دارد. اما در ترسیم نقوش حیوانی به صورت ترکیبی و نقوش گیاهی روند یکسانی دیده می‌شود. در نقوش نوشتاری که عمدتاً کوفی هستند نوشته‌های دعایی برای صاحب ظرف و مکان ساخت است اما تفاوت در میان دو سرزمین امضای سازنده است که در میان آبگینه‌های ایرانی در دوران سلجوقی دیده نمی‌شود. اما در شکل، آرایه‌های ظروف شیشه‌ای و کاربرد آن‌ها پس از مدتی دستخوش دگرگونی گردید و همین تغییرات در فرم و عملکرد آرایه‌ها موجب تشخیص تفاوت‌ها و تشابه‌ها گردیده است. البته سبک‌های تزئینی این هنر هم که به دو شکل گرم و سرد اجرا گردیده به صورت انواع تراش‌ها (خطی، قابی و برجسته)، لکه‌های تزئینی، زرین فام و مینایی بر روی آبگینه‌ها این دوران دیده می‌شود. تزئینات به صورت نوشته در جام‌ها رایج‌تر از سایر ظروف است. اسلوب و تزئین ظروف شیشه‌ای مذهب یا مینایی ویژه آبگینه‌های مصری است که در ظروف قرن ۷ ه. ق هم در دوره ایوبی و هم در عصر مماليك تصاویر انسان و حیوانات و اشکال توریقی و کتابت به خط عربی از موضوعات مورد توجه و رایج بوده است. نکته‌ای که در این پژوهش قابل حصول است آن است که مطالعات نشان داد، اشیای شیشه‌ای دوره اسلامی فاطمیان عمدتاً متناسب با شرایط اجتماعی،

داشت شبیه کاسه و بشقاب و غیره می بایست
درون قالبهای دو جداره فشرده می شدند (علی اکبر
زاده، ۱۳۷۳: ۲۰)

محلی قرار میگرفت تا سرد شود. پس از آن شیشه
از قالب خارج می شد و در صورت نیاز تزئین می شد.
اشیائی که تمام ابعاد آن برای هنرمند شیشه گر و
بیننده مهم و تماشایی بود و یا مورد مصرف ظرفی

منابع

دوری، کارل جی (۱۳۶۸). "هنر اسلامی"، ترجمه رضا بصیری، یساوولی و فرهنگسرا.

حاتم، غلامعلی (۱۳۸۸). "هنر و تمدن اسلامی"، تهران، دانشگاه پیام نور.

حسینی، سیدهاشم (۱۳۹۱). "نقوش موجودات ترکیبی در هنر سفالگری دوران اسلامی ایران"، هنرهای زیبا، شماره ۴ صص ۴۵-۵۴.

حسینی، سیده شیماء؛ وندشعاری، علی (۱۳۹۹). "مطالعه تطبیقی فرم ظروف فلز و آبگینه در سده ۵ و ۶ هجری قمری"، مطالعات تطبیقی هنر، شماره ۲۰ صص ۳۱-۴۶.

خلیلی، ناصر (۱۳۸۷). "کارهای شیشه"، تهران، کارنگ

خانپور، آرزو؛ انزایی، نعیمه (۱۳۹۴). "مطالعه تطبیقی نقوش آبگینه دوران سلجوقی ایران با فاطمیان مصر در سده ۵ و ۶ هجری قمری"، مطالعات تطبیقی هنر، سال پنجم، شماره ۹، صفحه ۱۰۵-۱۲۱.

دهخدا، علی اکبر (۱۳۵۲). "لغتنامه دهخدا"، تهران، دانشگاه تهران و مجلس.

دیماند، م. (۱۳۶۵). "راهنمایی صنایع اسلامی"، ترجمه عبدالله فریار، تهران، بانک ملی.

دیماند، م. فریار، عبدالله (۱۳۸۹). راهنمای صنایع اسلامی، تهران، علمی و فرهنگی

رحمت

آبادی، اعظم؛ جلیلی، مهدی (۱۳۹۰). "شیشه سازی شام در سده های چهارم تا ششم هجری"، مطالعات اسلامی، شماره پیاپی ۸۷ صص ۸۸-۶۹.

زکی، محمد حسن (۱۳۸۲). "گنجینه های فاطمیان"، ترجمه: ندا گلیجانی مقدم، تهران: دانشگاه الزهرا

اتینگهاوزن، ریچارد؛ گرابار، الگ (۱۳۸۷). "هنر و معماری اسلامی جلد ۱"، ترجمه یعقوب آژند، تهران، سمت

الرفاعی، انور (۱۳۷۷). "تاریخ هنر در سرزمینهای اسلامی"، ج ۱، ترجمه عبدالرحیم قنات، جهاد دانشگاهی

الجیوشی، سلمی الخضراء (۱۹۹۹). "الحضارة العربية فی الاندلس"، مرکز دراسات الوحدة العربية، بیروت.

ابن کثیر، ابوالفداء اسماعیل بن کثیر (۱۴۰۷). "البدایة والنهاية دارالفکر"، بیروت.

الغزی، کامل الباهلی (۱۴۱۹). "نهرالذهب فی تاریخ الحلب" دارالقلم، حلب

احمد یوسف، حسن (۱۳۷۵). "تاریخ مصور تکنولوژی"، ترجمه ناصر موفقیان، ج ۱، تهران، علمی و فرهنگی

انصاری، مجتبی و موسوی حجازی، بهار (۱۳۸۱). "تحلیل زیبایی شناسانه نقوش در فلزکاری ایران"، فصلنامه مدرس هنر، ۱(۲) صص ۸۶-۶۷

بولاد، الیاس (۲۰۰۳). "تاریخ الفنون والصناعات الدمشقیة" مطبعة الادیب، دمشق.

پرایس، کریستین (۱۳۶۴). "تاریخ هنر اسلامی"، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران، امیرکبیر

پوپ، آرتور؛ اکرم، فیلیس (۱۳۸۷). "سیری در هنر ایران"، ج ۶، ترجمه سیروس پرهام، تهران، علمی و فرهنگی.

پورجعفر، محمدرضا و اشرف موسوی لر (۱۳۸۳). "بررسی ویژگیهای حرکت دورانی مارپیچ؛ اسلیمی نماد تقدس، وحدت و زیبایی"، فصلنامه علمی و پژوهشی علوم انسانی، دانشگاه الزهرا (س) سال دوازدهم، شماره ۴۳ صص ۲۰۷-۱۸۴.

عبدالفتاح، حنان (2011). "الفنون الإسلامية حتى نهاية العصر الفاطمي"، دار الوفاء للطباعة والنشر، اسكندريه

علی اکبرزاده کرد مهینی، هلن (۱۳۷۳). "شیشه مجموعه شیشه مرز بازرگان"، چاپ اول، تهران، موزه ملی

گلارک، جی و هیراموتو، سومی (۱۳۵۵)، "سیری در صنایع دستی ایران"، ترجمه یحیی ذکا، تهران: بانک ملی.

منشی، احمد (۱۳۶۵). "سرامیک ها و مواد نسوز"، اصفهان: دانشگاه صنعتی.

مزیانی، نسرین (۱۳۹۵). "بررسی تطبیقی فرم و نقوش تزئینی آثار شیشه گری ایران و مصر در قرون میانی اسلام"، همایش بین المللی، (استانبول ۲۰۱۶)

یاسین، عبدالناصر (2002). "الفنون الزخرفية الإسلامية فی مصر منذ الفتح الإسلامي حتى نهاية العصر الفاطمي" دار الوفاء الدنيا، اسكندريه.

شورنجی، امینه احمد (1994). "روایة الرحالة المسلمين للاحوال المالية و الاقتصادية لمصر فی العصر الفاطمي" الهيئة المصرية العامة للكتاب.

شیشه گر، آرمان (۱۳۸۲). "صنعت ساخت آبگینه در دوره سلجوقی و معرفی چند نمونه آن"، مجله موزه ها، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور. شماره شانزدهم.

گلدشتاین، سیدنی ام (۱۳۸۷). "کارهای شیشه". ترجمه ناصر پورپیرار، تهران: کارنگ.

فوکائی، شینجی (۱۳۷۱). "شیشه ایرانی"، ترجمه آرمان شیشه گر، تهران، میراث فرهنگی

قلی زاده، پرویز. رستاخیز، سارا (۱۳۹۲)، "کارگاه تراش روی شیشه"، چاپ اول، تهران، سمت.

مصاحب، غلامحسین (۱۳۵۶). "دائرة المعارف فارسی"، ج دوم، تهران، با همکاری موسسه فرانکلین.

محسن هادی، بلقیس (1990). "تاریخ الفن العربی الاسلامی" جامعه بغداد.

- Carboni, S. (2001). **Glass from Islamic Lands**. London: Thames and Hudson
- Carboni, S. & Whitehouse, D. (2001). **Glass of the Sultans**. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Canby, Sheila R. (2016). Court and Cosmos: **The Great Age of the Seljuqs**. New York: London: Metropolitan Museum of Art: Yale University Pres
- Lamm (1953), **glass from iran in the national museum stochom**&London.
- Wilson, R. H. Pinder & Scanlon, G. T. (1973). **Glass Finds from Fustat: 1964-71**. Journal of Glass Studies. [Vol. 15](#).pp 12-30
- Kuratola, G. (2012). **Art from the Islamic civilization**. Kuwait: Al_sabah collection
- Petrie, Flinders (1931) **Seventy Years in Archaeology**, Sampson Low, Marston & Co., London.